

Munkásfiatalok az újkapitalizmusban

BARTHA ESZTER^a – TÓTH ANDRÁS^b

^aELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék

^bMTA TK PTI

A cikk azt kutatja, hogy fiatal, jól kereső, jó munkahelyi körülmények között dolgozó elit munkavállalók miért vonzódnak radikális jobboldali üzenetekhez.¹ A cikket megalapozó kutatás során egy nyugat-magyarországi autóipari cég szakszervezeti aktivistáival készült 2015 folyamán. Az interjúk alapján a cikk mellett érvel, hogy két fő oka van annak, hogy fiatal munkavállalók vonzódnak radikális jobboldali üzenetekhez. Az egyik ok a családi szocializáció, amely fenntartja az ötvenes évekbeli keserű emlékeket, és nyitottá teszi a fiatalokat a baloldallelens üzenetekre. A mélyen átélt nemzeti érzelm szintén fontos jellemzője politikai nézeteiknek. A másik ok a többrétegű kizsákmányolás képze- te. Kizsákmányolva érzik magukat a külföldi vállalat tulajdonosa által, mert béreik – bár magyar viszonylatban kiemelkedőek – elmaradnak a nyugati bérektől. Dühíti őket az általuk befejezetlennek tartott rendszerváltás, a csalódás a baloldalon (hazugságbeszéd) és a politikai korrupcióval szembeni tehetetlenségük, az az érzés, hogy a FIDESZ elárulta 2010-es üzeneteit. Családi-környezeti szocializációból fakadó érzelmi elkötelezettségeik, csalódásaik és többrétegű kizsákmányolásképzeteik teszik őket nyitottá radikális jobboldali üzenetek iránt, arra, hogy a Jobbiktól várják a megoldást.

Kulcsszavak: nemzeti érzelm, családi emlékek, kizsákmányolás, elkeseredés, vonzódás a radikális jobboldali üzenetekhez

This article explores why young, well earning elite workers in good working conditions are attracted by radical right-wing messages. Trade union activists in the car industry in West Hungary were surveyed in 2015. The survey found two causes of being attracted by right-wing messages. One of them is that family socialization is maintaining the hard memory of the fifties and opens up youth to messages against the left. Deeply rooted national feeling characterises their political views as well. The second cause is a perception of being exploited in multiple ways. First, by the foreign owner of their workplace where they earn much more than other Hungarian workers, but less than workers in western countries. They see the systemic change incomplete and feel duped by the left. They also

Levelező szerző: Bartha Eszter, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8., E-mail: barthaeszter@hotmail.com

¹ A kutatást az MTA TK „Társadalmi konfliktusokra adott identitáspolitikai válaszok” című Inkubátor Programja támogatta. Bartha Esztert a tanulmány megírásában az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatta.

think that FIDESZ dropped its promises made in 2010. Their affective links based in family socialization, the idea of suffering multiple exploitation and political disappointment make them sensitive to right-wing messages.

Keywords: national feeling, family memory, exploitation, disappointment, attraction to right-wing messages

Bevezetés

Az 1980-as évektől több szerző is megfigyelte a radikális jobboldal előretörését a munkáslakta kerületekben olyan jóléti és gazdag európai államokban, mint Anglia, Németország, Olaszország vagy Franciaország (Taggart 1995; Lubbers–Gijssberts–Scheepers 2002; Oesch 2008; Mudde 2007).

Hasonló jelenség figyelhető meg az Európai Unió volt szocialista tagállamaiban, beleértve hazánkat, Magyarországot is. Számos kutató fogott bele, hogy magyarázatot adjon a munkások jobboldali populizmus iránti fogékonyságára. David Ost (2005) a lengyel jobboldali populizmus előretörése okát keresve úgy érvelt, hogy a Szolidaritás egykori, az értelmiség és a munkásság rendszerellenes szövetségét elárulta az értelmiség, amikor a neoliberális politikát erőltető gazdasági elit oldalára állt. A „vesztes” munkásosztály az „áruló” liberális értelmiséget büntetendő szavaz a nacionalista, jobboldali ideológiát hirdető pártokra. Kalb és Halmai (2011) tézise szerint a globalizáció és a neoliberális kapitalizmus lerombolta a régi munkásközösségeket, és kiszolgáltatottá tette a munkásokat a mindenkori piaccal és tőkemozgásokkal szemben. A jobboldali populizmus egy újfajta közösségséget és egyszerű válaszokat kínál a „tudatukat” veszített munkásoknak.

Magyarországon a fiatalok gyakran tapasztalt szélsőjobboldali kötődésének magyarázatát Szalai Erzsébet (2011) egyszerre keresi Magyarország félsperifériás helyzetében és a több generáción átívelő családtörténetben. A neves szociológus irodalmi példák tükrében is szemlélteti, hogy a „magyar trauma”, a lezáratlan vagy kibeszéletlen múlt mennyire alakítja ma is a fiatalok gondolkodását; ezt egyébként számos szociológiai kutatás megerősíti.² Szalai Erzsébet nagy életútinterjú kutatásában sok szélsőjobboldali fiatal számolt be arról, hogy nagyszülei erősen antikommunista érzelműek voltak, vagy egyenesen az elmúlt rendszer áldozatainak tekintették magukat.³ A rendszerváltás sok esetben nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: a szélsőjobboldali fiatalok családjában a szülők jelentős arányban voltak a rendszerváltás egyértelmű vesztesei. A *ressentiment* itt a bálványozott Nyugat értékeinek elutasításában és egy sajátosan magyar út keresésében jelentkezik (amelyet valahol „elrontottak” a magyarság hagyományos ellenségei). Hasonló megállapításra jutottak Feischmidt Margit és szerzőtársai *Nemzet a mindennapokban: Az újnacionalizmus populáris kultúrája* című kötetükben (2014), amelyben kultúrantropológiai szempontból vizsgálják meg a radikális jobboldal előretörését. Feischmidt Margitnak a kötetben megjelent, „A nemzet varázsa és a szélsőjobboldali szimpátia a fiatalok körében” című tanulmánya azt hangsúlyozza, miként segítik elő a radikális jobboldalhoz való vonzódást a nemzeti múlt sérelmi diskurzusai, illetve a masz-

² Egy korai példáért lásd Szelényi 1992. Az ifjúságkutatáshoz lásd még: Somlai–Bognár–Tóth & Kabai 2007.

³ A könyv bemutatásához lásd Bartha 2015.

szív romaellenes előítéletek megléte. Feischmidt Margit így fogalmazza meg a félszféria helyzetből (is) fakadó frusztráltságot, amelyet Szalai Erzsébet is dokumentált: „...a magunk részéről a marginalizációra és a kiszolgáltatottságra való választ látjuk abban a diskurzusban, amely a szélsőjobboldalt lehetővé teszi és legitimálja Magyarországon, és amelynek legjelentősebb szerepe a kollektív önbecsülés helyreállítása a nemzeti és faji kategóriákat kombináló mi-közösség szupremációjá és az idegenek lefokozása által. [...] Ez a büszkeség a mi értelmezésünkben olyan szimbolikus erőforrás is, amely különösen felértékelődik azokban a helyzetekben, amelyekben más erőforrások nem, vagy csak nagyon korlátozottan állnak egy társadalmi csoport rendelkezésére.” (Feischmidt 2014: 155). Feischmidt Margit és Peter Hervik rámutatnak arra is, hogyan válik elfogadottá a radikális jobboldali diskurzus a médiában, illetve mennyiben segíti ez a radikalizált média a szélsőséges nézetek „mainstreamesedését” (Feischmidt–Hervik 2015).

Kutatásunk sajátos jellegét az adja, hogy kiindulópontként nem tekinti egységesnek a „munkásságot” és a munkásfiatalokat. A magyar munkásság mélyen megosztott társadalmi réteg. Nem véletlen, hogy Ferge Zsuzsa fragmentáltnak látja a hazai munkásokat és a munkástudatot (Ferge 2010). Már Mark Pittaway (2012) kutatásaiból is kiderült, hogy a harmincas években is elválasztható volt egymástól legalább három nagy csoportja a munkásoknak: a nagyvárosi, szakképzett, szociáldemokrata munkásság, a vidéki telepén élő, radikális munkások és a vidéken élő és gyári munkahelyükre faluról ingázó, tradicionális életvitelű és konzervatív szemléletű munkások. A rendszerváltás után párhuzamosan ment végbe az egykor „sztárolt” nehézipar és bányászat leépülése, valamint egy, főleg multinacionális tőkéből vezérelt reindusztrializáció, amely tovább tagolta ezt az egyébként is megosztott munkásságot. Szalai Erzsébet (2004) megkülönbözteti a multinacionális szektor munkásait a hazai ipar „buheráló”, sok esetben rosszabb körülmények között dolgozó munkásságától. Ennek nyomán magunk is abból indulunk ki, hogy a rendszerváltás eltérően érintette a munkások egyes csoportjait; egyszerűbben fogalmazva, közöttük is voltak „vesztesek” és „nyertesek”.

Ez a sokszínűséget feltételező kiindulópont annál is fontosabb, mert Tóth A. és Grajczár I. tanulmánya (2013) kimutatta, hogy nem csak egy út vezet a jobboldali radikális üzenetekre való nyitottsághoz. Kutatásuk kimutatta, hogy a rendszerváltás vesztesei és nyertesei komplex okok folytán vonzódnak a radikális jobboldalhoz, amiben szerepet játszhat a családi szocializáció, a kortárs csoportok hatása, ideológiai-világnézeti ráhatások, közhangulat, s az egyén saját tapasztalatai, véleménye, választásai.

Álláspontunk szerint különösen fontos a „nyerteseknek” tekinthetők vizsgálata, mert a magyar társadalom vágya, hogy „nyertes” legyen, különös tekintettel az életszínvonalra és a fogyasztási színvonalra. Ez különösen erős törekvés a magyar társadalomban, hiszen a Kádár-rendszer sok tekintetben az ún. életszínvonal-politikára építette a legitimitását. (Lásd pl. Rainer 2011.) Ahogyan több szociológiai vizsgálat is kimutatta, a nyolcvanas évektől az állami szektor mellett a piaci szektor korlátozott virágzása tette lehetővé a kádári életszínvonal-politika fennmaradását. Kolosi Tamás L-modellről írt (1987), Széleányi Iván (1992) a megszakított polgárosodásról és annak újraéledéséről, Róna-Tas Ákos (1997) pedig a „kis átalakulások nagy meglepetéseként” értékelte a teljes piaci átmenethez vezető utat. Szalai Erzsébet már 1986-ban észrevette a munkástudat lassú materializálódását; másik fontos meglátása a társadalomban végbemenő individualizáció és a közösségi szolidaritás hiánya (Szalai 1986). Bartha Eszter egy későbbi munkájában (2009) azt dokumentálta, hogyan támogatta – eleinte bártortalanul, majd egyre

nyíltabban – az állampárt munkáspolitikája a fogyasztói tudat erősödését, miközben egyre inkább hiteltelenné vált a „hivatalos” forradalmi ideológia. A rendszerváltást előmozdító érzelmek egyik legfontosabbika annak felismerése volt, hogy a Kádár-rendszer életszínvonalpolitikája csődbe jutott, és sokan a demokratikus piacgazdaságtól várták, hogy a nyolcvanas évek közepétől stagnáló életszínvonal újra növekedjen, s Magyarország utolérhesse a fejlett nyugati társadalmak fogyasztói színvonalát.

Mostani tanulmányunkban elsősorban azt szeretnénk megmagyarázni, hogy miért lehet a magyar radikális jobboldali párt, a Jobbik relatíve sikeres a fiatal (többnyire férfi) elit szakmunkások körében, akik „nyerteseknek” tekinthetők. Vajon milyen indítékok vezethetnek arra, hogy egy feltörekvő régióban, ahol minimális a munkanélküliség, jól kereső, biztos állással rendelkező elit szakmunkások a radikális jobboldal felé vonzódnak? Olyan szakmunkások, akik ráadásul még egy erős vállalati szakszervezet tagjai, aktivistái, akiknek valóban van befolyásuk saját munkahelyi világuk alakítására, ellentétben sok más munkáscsoporttal, akiknek erre semmilyen lehetőségük nincs (Tóth 2017).

Kutatásunk célcsoportja a fiatal, 25–45 éves, új elitnek is nevezhető, a multinacionális vállalatoknál dolgozó szakmunkások, akik saját munkahelyük élgárdájának, kulcspozíciójú munkavállalóinak tekinthetők, akik mind munkakörülményeiket, mind szerveztségüket, érdekérvényesítő erejüket tekintve lényegesen jobb helyzetben vannak, mint a legtöbb hazai vállalat munkásai, ahol sokszor a szakszervezet alapításának szándéka is az elbocsátás fenyegetésével járhat.⁴

A kutatás 16 életútinterjún és 2 fókuszcsoport-beszélgetésen alapul, amelyek 2015 tavaszán-nyarán készültek. A kérdések felölelték a szakmai pályát, az államszocializmus emlékezetét, a szakszervezetről vallott véleményeket, a gyári előremenetel lehetőségeit, valamint a társadalmi-politikai attitűdöket.

Az interjúalanyokat hólabda módszerrel, illetve a szakszervezet segítségével „találtuk meg”. Az interjúk anonimak; az elemzésnél álneveket használunk. Mivel a vizsgált iparágban a szakmunkások túlnyomórészt férfiak, így az interjúalanyaink is szinte kizárólag férfiak voltak, mint ahogyan a szervezett dolgozók között is ők alkották az abszolút többséget.

Az interjúk: Sorsok, tapasztalatok, vonzódások

1. A családi szocializáció hatása

Ebben a fiatalabb generációban már nincs, vagy csak nagyon elvétve van jelen a „Kádárosztalgia”. Ugyanakkor, legtöbb interjúalanyunk élesen, elítélően nyilatkozott a múlt-ról. Károlynak markáns véleménye volt a „létezett szocializmusról” (az interjúalanyok neve utáni számok az életkorukat jelzik):

Szerintem az a rendszer, ami volt, fenntarthatatlan rendszer volt. Egy fekete Moszkvics nem áll meg a ház előtt, aki meg élvezte, az meg: de kár, nem állhatok meg a fekete Moszkviccsal. Szerintem a mostani politika meg a régi ugyanaz. Most is azok ülnek ott, akik anno voltak. Akiket az a rendszer kinevelt magából... (Károly, 42, szakmunkás, szakszervezeti vezető)

⁴ Lásd még Ignác–Szabó 2014.

Bár éppen ő az, aki azért szülei visszaemlékezéseiből úgy gondolta, hogy az előző rendszerben több volt a munka és a munkás becsülete, mint most: *Engem hogy neveltek? Dolgosként. Abban a rendszerben azért ugye az volt megbecsülve, aki munkás volt.* Ez a kis beszúrt mellékmondat azért mutatja, nem teljesen zárt a szocialista korszak megítélése, s vannak elemek, amelyek nosztalgikusan fel-fel bukkannak, s azt is, hogy a munkásság kulturális-társadalmi leértékelődése sokakat elkésérített.

Egy másik esetben az édesapa 1956-os részvétele miatt a fia nem mehetett egyetemre, és igaz, hogy később a pártba is belépett, de ma kifejezetten antikommunista beállítottságú, és a legradikálisabb antikommunista politikai erőre szavaz.

A vallásos kötődés is gyakran összekapcsolódik az erős antikommunista érzülettel; Károly például megemlítette, hogy felesége mélyen vallásos családból jön, és a sógoraival beszélni sem lehet „mérsékeltlen” a baloldaltól. A család vallásossága, illetve a kollektívizálás is „maradandó” élménynek számított Mihály családjában:

Én erős katolikus indíttatású családból jövök, nem volt téma se párt, se szakszervezet, mert édesapám nem nagyon szerette őket. (Mihály, 44, szakmunkás, szakszervezeti tag)

Én katolikus családból származom, ha a szocialistákra szavazom, a családból való kizárást vonta volna maga után. Én soha nem szavaznék szocialistára, ebből az egyből nem engedek... (Ernő, 41, szakmunkás)

Mégoly kis mintánk is megerősíti azt a tézist, hogy a családi múlt és a magyar történelem traumatikus mozzanatai nagyon is kihatnak a napjainkra, és egyik forrását jelentik a baloldallal szembeni ellenérzéseknek, az antikommunizmusnak, ami egyértelműen jobbra, sőt, a radikálisan antikommunista nézeteket valló radikális jobboldal felé vonzza interjúalanyainkat. De az általános baloldallelenség közepette éppen a fel-felbukkanó kádárista nosztalgiák magyarázzák, hogy miért pont a radikális jobboldal szimpatikus sok fiatal munkás számára: hiszen a radikális jobboldal egyik sajátossága Magyarországon, hogy az élesen baloldallelennes retorikát lényegében baloldali gazdaságpolitikai követelésekkel ötvözi.

Ezeket a történelmi okokból, családi szocializáción keresztül átöröklődött álláspontokat megerősítette a 2006 és 2010 közötti politikai eseménytörténet, amelyet interjúalanyaink úgy értelmeztek, mint a baloldal árulásának és korrupciójának bizonyítékát (Gyurcsány „hazugságbeszéde” visszatérő téma volt a baloldal kapcsán), miközben cserben hagyták a kisembereket a megszorító programjaikkal.

A fizikai dolgozói családi háttér egyik következménye a családi életpálya követése és a munka „becsületének” a felértékelése. *Az volt az első, hogy szakmát tanuljak ...* mondta Károly. S legtöbb interjúpartnerünkre ez volt a jellemző. Az erős munkaethosz az egyik legfontosabb, folyamatosan visszatérő önjellemzés volt az általunk megkérdezett munkások körében.

A munkához, az erős munkafegyelemhez kapcsolódó társadalmi-politikai identitás meghatározó volt egy tekintetben interjúalanyaink politikai állásfoglalására: a „cigánykérdéshez” való viszonyukban. A felvállalt és átértzett munkaethosz kapcsán merült fel sokszor a „cigány” kérdés. A saját munkaethoszukat az interjúalanyok igen gyakran állították szembe a „segélyekből élő” cigányokéval. A munkások mintegy a saját „tisztelretméltóságukat” is demonstrálták a kirekesztő diskurzusban való részvétellel. Míg Bartha (2011) előző kutatásában ritka volt a nyíltan „zsidózó” vagy „cigányozó” interjúalany, ebben a kutatásban a romaellenes előítéletek már egészen nyíltan és vállaltan törtek a

felszínre – a fókuszcsoporthoz beszélgetéseken is. Úgy tűnik, hogy interjútapasztalataink Róna Dániel (2016) felvetését támasztják alá, miszerint az egyik fontos oka a radikális jobboldalhoz való vonzódásnak az, hogy a Jobbik tematizálta a magyar politikai életben a „cigánybűnözést”, a cigány–magyar viszony problematikus voltát sok településen.

Az a baj, hogy ők egy olyan réteg, ami nemcsak itt probléma, hanem mindenhol. Az ő kultúrájuk olyan, hogy nem akar se beilleszkedni, se dolgozni. Legjobb példa. Van cigány a soron, bezzeg ő jól dolgozik, meg rendes, ne kelljen már azért megdicsérni valakit, mert cigány és jól dolgozik! Engem nem dicsérget senki, hogy ő magyar, és legalább dolgozik... Amíg ez nem változik ... és én nem látom, hogy ebben bármi fog történni ... saját maguk nem tudják ezt megoldani. (Gábor, 38, szakmunkás)

Nekem az a véleményem, hogy van egy kis rész, akiket nem kell integrálni, mert élnek normálisan. A többi veszett fejsze nyele. Olyan mélyen benne van a kultúrájukban, hogy ők ezt nem akarják, már az 5 éves gyereken látod, hogy ő azért issza magába azt a jó kultúrát, amit ők szeretnek, ők nem ismerik, hogy a munkát ... dolgozni kell ... a nagy része nem akar dolgozni, ők úgy elvannak, hogy majd úgyis segít az állam, és eszük ágában sincs dolgozni, inkább szülnék 16 gyereket, mert darabra van, direkt sérültebb gyereket próbálnak szülni, mert arra több a pénz ... őket nem lehet integrálni... (Viktor, 35, szakmunkás)

A cigánygyereket mit tanul meg először: megszámolni a segélyt.

Nincs az a kisablak, ahova ők ne mennének be, és ne lopnának el valamit, mindent ellopnak. (János, 35, szakmunkás)

A fókuszcsoporthoz, egymást erősítve, csak úgy záporoztak a kiszólások:

Én nem bánthatom őket, vonat, Észak-Korea ... itt tudunk felajánlani nektek ingyenes lakást.

Minket szídnak nagyon, mert itt elnyomják őket, közben fizetnek azért, hogy visszajöjjenek Kanadából...

15 gyereket bármikor leszülnek...

Strasbourgban rájöttek, hogy ott is dolgozni kell, erre visszajött mind...

Hét évvel ezelőtt Szlovákiában csinálták a fesztivált, lecsukták a felét, verték őket, megmondta a Fico, egy van, karólap, lovak, és rendet raktak. Őnekik kell az, hogy elverjék őket, hogy tudják a rendet. Ez van.

Erdélyben nem a hatalom üti őket, hanem a lakosság. Ott nem mernek ilyeneket csinálni.

S vannak, akik éppen a Jobbik „cigány”-politikája miatt vonzódnak a radikális jobboldalhoz:

...nem akarok cigányozni, de ők mindig ezzel jönnek, a Gárdát is mondtad, az is erre van kitélve. Nem is nagyon akarnak integrálódni. Anyósoméék Miskolc mellett laknak, nem is akarnak integrálódni, volt rá elég idejük.

Jó válasz a Jobbik felől, hogy mi ezt elrendezzük. Segélyezés, nincs munka, máshonnan nem tudnak szerezni, elmennek a nénihez, elveszik a 20 000 Ft-ját, és febbeverik. (Balázs, 36, szakmunkás)

Az egyik interjúalanyunk, István, Jobbik-aktivista. Nála a „cigánykérdés” összefonódott a magyar gazdaság állapotával, s a rendszerváltás utáni gazdasági helyzettel, amiből szerinte a Jobbik nemzeti bezárkózó politikája jelentheti a kiutat:

Rengeteg cigány haverom van, vannak zsidók is annak ellenére, hogy a Jobbik tagja vagyok... Amúgy meg a cigánysággal borzalmas nagy baj van. A kommunizmusnak volt egy nagyon jó, egy áldásos tevékenysége, hogy mindenkinek munkát biztosított. Amikor én ipari tanuló voltam, tele voltunk cigány származású betanított munkásokkal. Az építőipar tele volt vasbetonszerelővel, falazóval, kőművessel...

Téglagyárak kizárólag cigányokkal üzemeltek, a termelőszövetkezetek felszippantották a cigányokat...

Szétverték a magyar gazdaságot, hogy vegyünk nyugati árut, hogy az ő pénztárcájukat gazdagítsuk, és így a cigányság kiesett a pikszisből. Megszűnt az építőipar, megszűntek a nagy termelőüzemek, megszűnt a mezőgazdaság. És most már a harmadik cigánygeneráció nő ki sajnos, ami veszélyes a magyar társadalomra. És ahogy koncentráltan nő az elkeseredés, a munkanélküliség, a kilátástalanság, úgy nő az ő általuk okozott rossz, kriminalizmus. Ez egy szociális kérdés. Gazdasági, szociális, politikai kérdés, és senki nem tesz semmit.

Interjúalanyaink azonban nemcsak a cigányoktól határolták el magukat, hanem bírálták a mérnökök és menedzserek – szerintük – indokolatlanul magas fizetéseit, s fizetésükkel és gyáron belüli presztízsükkel nem mindig arányban álló hiányos szakmai ismereteiket. Sorra kerültek fel olyan történetek, amelyekben ők oldottak meg egy technikai problémát a soron, amihez a fiatal, egyetemről kikerült mérnökök hozzá sem tudtak szolgálni.

2. A rendszerváltás sikertelenségének érzete és a sérelmi narratívák hatása

Mint az előző kutatásban (Bartha 2011), most is dokumentálható volt a rendszerváltásból való kiábrándulás. A Jobbik-aktivista István explicite így fogalmazta meg álláspontját:

Az nem rendszerváltás volt, én nem úgy hívom. Módszerváltás. Mert az messze volt a rendszerváltástól. Ugyanaz a klientúra maradt, más köntösben, vagy azoknak a gyermekei, ennyi a történet. Egy szabályos, politikai és gazdasági átmenekítés családokon és érdekcsoportokon belül. Ez módszerváltás, ennek a rendszerváltáshoz semmi köze. Egy rendszerváltásban folyik a vér, és teljesen elszámoltatják az előzőt. (István 56, szakmunkás)

Az interjúk alapján három típusú csalódásnarratívát tudunk megkülönböztetni. Az első a munkások és a mérnökök és menedzserek közötti ellentétre, a társadalmi-gazdasági olló szétnyílására utalt:

Itt [a gyárban] mindenem kellene változtatni. Bérezéstől kezdve, a belüket kidolgozó munkásokhoz való pozitív hozzáállás kellene, több szociális juttatás, és ki kéne mutatni ennek a rühes vezetésnek, hogy emberek ők is, és meg kell őket becsülni, mert a magas fizetéseket ők keresik meg. Ezenkívül meg kellene szüntetni a felső vezetésben a hazugságot befelé és kifelé, meg kellene szüntetni, hogy statisztikák és pénzügyek tegyen tönkre családokat, okozzon tucatszámra válásokat, nagyon kemény szociális problémákat: És az hogy elvették tőlük az alapvető jogokat, az vérlázító, én ezért Orbán Viktort és társait lámpavasra akasztanám. Hogy a népétől az alapvető védelmi mechanizmust, jogszabályokat elvette szakszervezeti szinten. Saját népétől. (István, 56, szakmunkás)

Mint ebben a fentebb idézett interjúrészletben is, a különböző narratívák gyakran összekapcsolódtak, s beemelődtek más sérelmesnek tartott folyamatok is: ebben az esetben a korrupció és a szakszervezeti jogok gyengítése az Orbán-kormány alatt.

S ez átvezet a második sérelmi narratívához: a blokkolt fejlődés érzetéhez, amit a korrupció és a kisémberebbesnek érzett törvények sorozata váltott ki. Ez az érzés gyakran átcsapott az interjúkban a „ki a felelős?” típusú narratívákba, amelyek sokszor összeesküvés-elméletekbe torkollottak, és erőteljesen elitellenes nézeteket tükröztek.

A harmadik jelentős sérelmi narratíva a multinacionális vállalatok általi kizsákmányolás érzetéhez fűződött, amit alátámasztott a magyar leányvállalat és a (nyugat-európai) anyavállalat otthoni telephelyén hasonló munkakörben dolgozó munkavállalói közötti többszörös fizetéskülönbség, miközben a munka üteme és (a munkavállalók számára kedvezőtlenebb) rugalmassága a magyar telephelyen volt intenzívebb. Ráadásul a Nyugaton levő gyárban dolgozók számára jóval több szabadság és szociálpolitikai juttatás járt, mint a magyar munkavállalóknak itthon, a leányvállalatnál.

A kapitalizmuskritika is megjelent ugyan az interjúkban, de itt hasonló a konklúzió, mint ami kiderült Bartha Eszternek egy 2002–2004-es, a régi szakmunkásgárdával folytatott interjú kutatásából (Bartha 2011). A munkások nem a kapitalizmust *per se* okolták a kizsákmányolásért, hanem általában személyes bűnbakokat kerestek, amelyeket hol a Nyugaton, a multikban, hol pedig a rendszerváltó elitekben véltek megtalálni.

Az egymással összeolvadó ressentiment-narratívák, amelyekre kihatott a munkáság szimbolikus tőkéjének leértékelődése is, sok interjúalanytól egy olyan alternatíva keresésébe torkollottak, amelyekben keveredtek az erős állam, a tekintélyuralmi rend iránti vágyak a „kisémberek” felemelkedésének ígéretével:

A magyar ipar, a magyar mezőgazdaság, a magyar élelmiszeripar újrarendelése... Megszűnt a cukoripar, rengeteg ember került az utcára. Elsősorban a mezőgazdaságot, az élelmiszeripart kellene fejleszteni és a gépipart. A termőterületek a legértékesebbek és eladjuk őket...

Vagy amit a kintiek csinálnak, az megy ki az ő országukba, itt meg a bérmunkás dolgozik. Meg kellene határozni azt, hogy ez Magyarországon, magyaroknak kell itt élni és a magyaroknak kell jól megélni. Nem nyereséget kell termelni a külföldnek, hanem a nyereséget itt kell tartani, visszaforgatni, hogy jobban éljen ez az ország. A nyugati gazdaságnak szüksége van a magyar munkaerőre, de nem azért, mert olyan jó, hanem olyan olcsó. (Pál, 46, szakmunkás, szakszervezeti tag)

Mindig haragudtam a baloldalra, 18 évesen oda szavaztam, én büszke voltam erre, azt hallottam, hogy a régi rendszer milyen jó volt, aztán jött a Fidesz, fiatalok, nagyon lelkesítőek voltak, és azóta rájuk ... én csipegetem azt, ami a baloldaltól a munkások érdeke, meg a jobboldaltól ... mindig a kisebbik rosszra. Azt nézem, hogy az elmúlt 4 évben változott-e a melósok helyzete, vagy nem. Most gondban leszek már a következő választáskor, mert nem látok alternatívát a mostani kormánnyal szemben. A szélsőjobb – ott vannak szimpatikus dolgok, amiket mondanak, csak eddig mindig az volt, hogy a győztes párt nem élt, hanem visszaélt a hatalmával.

Mi a jó bennük? Fiatalok, azt mondják, amit hallani akar az ember. Rendet tesznek. Adózás – diktatúra. Abban nincs kivétel. Amcsi modell. Én megerősíteném a rendvédelmi dolgozókat, az nagyon elfajult, hogy nincs rend Magyarországon, nincs közbiztonság, hiába mondják, hogy javult.

És ami más, egyedül a Jobbiknál szerepel a szakszervezetek jogainak megerősítése, és ez nagyon szimpatikus. És a másik: a Jobbik leszámol a politikai érdekekből levő szakszervezeti vezetőkkel. Teljesen pártsemlegesen legyenek, ne legyen pártkötődésük, teljes mértékben képviseljék a munkavállalók jogait.

Az összes szakszervezet kommunista, zsidó – ez egy esély lenne, bizonyítani, hogy nem így van.

A szakszervezetek elődjét a zsidók hozták létre, sok volt a zsidó a szakszervezetben, ilyenek mennek. Én is le lettem zsidózva. Ha tudnátok, hogy akkora katolikus vagyok, hogy még... (Károly, 42, szakmunkás, szakszervezeti vezető)

Ha összegezni akarjuk a ressentiment-narratívákat, akkor azt kell mondanunk: az elégedetlenség a jobboldal irányába nyitott, a baloldalra a leggyakrabban zárt. Ebben nagyon fontos szerepet játszott a családi szocializáción keresztül „örökölt” antikommunizmus, de megjelenik a politikai baloldalból való kiábrándulás is, ami úgymond, éppen őértük, a munkásokért nem tesz semmit. A liberalizmus igen sokaknak volt negatív töltetű, mert összekapcsolódott a „szabadossággal”, olykor a „zsidósággal”, valamint a rendszerváltó elit korrupciójával. A munkaethosz sokszor összekapcsolódik a „rend” utáni vágyakozással – ez pedig igencsak kedvez a szélsőjobboldali világnézet által felvállalt, „rendpárti” ideológiáknak.

3. A tradicionális erkölcsi felfogás és a nemzeti érzélem hatása

Interjúalanyainkra általában jellemző volt a tradicionális erkölcsi világfelfogás, az erkölcsi szabadosságok elítélése, a hagyományos családmódelld védelme, a tradicionális apaszerep feldicsérése. Az interjúalanyok sokszor szembeállították saját tradicionális erkölcsi világukat a „liberalizmussal”, amit tipikusan erkölcsi szabadossággként értelmeztek:

A liberalizmus számomra egyáltalán nem vonzó. Mindent szabadon megtehetek, korlátok között – pl. jön az SZDSZ-es atyaúristen, hogy az iskolában a tanár nem nevelőtanárr, hanem oktató, az nálam, az az, hogy micsoda, ha nekem gyerekem lesz, megmondom a tanárnak, hogy ha órán nem tud viselkedni, nyugodtan csapja nyakom.

Ha ez a liberalizmus, én nem értek vele egyet... (Károly, 42, szakmunkás, szakszervezeti vezető)

Ennek a tradicionális erkölcsi felfogásnak része az erős lokálpatriotizmus és a nemzeti érzélem. Egyik interjúalanyunk kedvenc szólásfordulata az volt, hogy aki a városukba jön Budapestről, az nem „lejön”, hanem „feljön”. Zubbonyán Nagy-Magyarország jelvény díszelgett az interjú alatt. Legtöbb interjúalanyunk kifejezetten büszke volt magyarságára, büszkén emlegette, hogy bár alacsonyabbak a fizetések, de jobban és hatékonyabban dolgoznak, mint nyugati kollegáik, vagy a vállalat más kelet-európai gyáraiban dolgozók. A tradicionális erkölcsök, a rend és a nemzeti érzelmek melletti kiállás az interjúkban is expliciten megjelent:

És azért a magyar fiataloknak könnyű megdobogtatni a szívét a nemzeti érzélemmel ... itt nagyon könnyen be tud sok embert vonzani a Jobbik ... én azt látom, hogy a Jobbik erősebb lesz, nem biztos, hogy ők fognak nyerni, de egyre több esélyük van... (Balázs, 36, szakmunkás)

Következtetések

A kutatás alapkérdése az volt, hogy vajon az „elit” munkásság képviselői miért válnak fogékonnyá a radikális jobboldali ideológiákra. Ennek a kérdésnek a másik oldala, hogy a politikai baloldal miért nem tud profitálni a „csalódás” érzését középpontba állító narratívákból.

Azt ígértük, hogy megkísérlünk egy kelet-európai és magyar sajátosságokat is ötvöző magyarázatot adni a feltett kérdésekre.

Az általunk megkérdezett szakmunkások „derékhadának” számító, már a rendszerváltás környékén született, vagy azt gyermekként megélt interjúalanyok politikai nézeteit a magyar történelem szocializmus alatti traumái (mint a kollektivizálás, 1956 vagy a vallásellenesség) alakították. Emiatt, ahogyan az interjúrészletek segítségével demonstráltuk, az általunk megkérdezett munkások elsősorban az erőszakot, a hiányt vagy a nómenklatúra uralmát társították az államszocializmushoz, mégha néhányan el is ismerték, hogy akkor a munkásoknak még volt becsületük. Ez egy új generációs hang: Bartha Eszternek a 2000-es évek elején végzett kutatásában még kimutatható volt a Kádár-nosztalgia (sőt, néhányan – főleg a legidősebb generációból, akik továbbtanulásukat, felemelkedésüket is a „rendszernek” köszönhatték – a Munkáspárttal rokon-szenveztek).

A magukat keményen dolgozó, jó szakembereknek látó és valló szakmunkások többrétegű és komplex csalódásélmények hatására vonzódnak a radikális jobboldalhoz, noha mind védettebb, jobb körülmények között dolgozik, mint legtöbb társuk.

Az első a munkásoknak a technokráciához viszonyított helyzetének romlására reflektált; a második a magyar és nyugati bérek közötti távolságra és a külföldi tőke szerepére, amit többen kizsákmányolásként értelmeztek. A magyar érdekek képviselete – amelyet a jobboldal a zászlajára tűz – ezért igen hatékony „hívószó” körükben. Talán a legfontosabb a harmadik, az oligarchikus-korrump elitek által uralt, blokkolt társadalom képzelet miatti csalódás. Ez a csalódásérzet összefonódott a rendszerváltásban való csalódással és a régi szocialista elit sikeres korrump átmentődése miatti rossz érzéssel. Amikor az interjúink készültek, akkor már ezek a csalódott és korrupciót kárhóztató ítéletek kiterjedtek a FIDESZ-re is. Ehhez képest számukra az egyetlen választható, a korrump elitek ellen egyedül fellépő párt a Jobbik volt. A Jobbik népszerűségét a szemükben az is növelte, hogy ez a párt volt az, amelyik napirendre tűzte a „cigány-kérdést”.

A Jobbik vonzerejéhez hozzájárult, hogy úgy érezték, a Jobbik az a párt, amelyik a legnyilvánvalóbban kiállt valamiféle harmadikutas, zárt nemzetgazdaság-konceptió mellett, amely visszahelyezi a munkát és a keményen dolgozó kisembereket az őket megillető társadalmi pozícióba, s ami végre rendet rak a világban. A harmadikutas zárt nemzetgazdaság-konceptió népszerűségéhez kapcsolódik, hogy a Jobbikhoz való vonzódásban szerepet játszott a többszörös kizsákmányolás érzés percepciója: magas adók – korrump politikai elitek egyik oldalról, a multinacionális vállalat a másik oldalról. A korrump elitellenesség, a magyar érdekek képviselete és a „cigány-kérdés” tematizálása ezért igen hatékony „hívószavak” ebben a közegben (is).

A társadalmi és erkölcsi tiszteltetelméltóság igen szerteágazó téma, de azt gondoljuk, hogy a munkaethozuk igen nagy szerepet játszik a szélsőjobboldali kötődés kialakulásában a „cigány-kérdés” kapcsán, azért, mert a Jobbik volt az a párt, amely hasonlóképpen tematizálta ezt a problémát, mint ahogy ők látják.

A liberalizmus elutasítása a megkérdoztetek körében szinte általánosnak mondható. De a liberalizmust legtöbb megkérdoztet úgy értelmezte, mint emberjogi és életmód szabadságot védő értelmiségi attitűdöt – s ezzel szemben tradicionálisnak és konzervatív-nak mondható életmódjukat és morális álláspontjukat védelmezték. A liberális demokráciát megazonosították a rendetlenséggel, a káosszal.

A nemzeti és munkaethosz központú világlátásuk igen nagy szerepet játszik a szélső-jobboldali kötődés kialakulásában. Az interjúalanyok jórészt konzervatív munkás- vagy parasztcsaládokból jöttek, ahol a „dolgoosság” fő társadalmi és etikai értéknek számított. A részeges, lusta munkást a közösség elítélte és kivetette magából. A nemzeti radikalizmus ugyanakkor erőteljesen alakította a kizsákmányolásról vallott nézeteiket; amely diskurzust a baloldal lényegében feladta. A radikális jobboldal egy olyan fogalom- és nyelvi kódkészlettel látta el őket, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy „lefordítsák” a társadalmi igazságtalanságoknak a gyárban és a gyáron kívül tapasztalt példáit. A tradicionális erkölcsi-morális felfogásukkal szemben álló emberjogi és életmódbeli szabadságot hirdető „liberális” értelmiségi értékeket inkább támadásnak érzik világuk ellen, amely csak védtelenné teszi őket.

A korrupció is löki őket az egyetlen „tisztá”, a hatalom által meg nem rontott párt felé. Afelé a párt felé, amely még tisztábban üzeni, hogy a kisembereket felemelő és nemzeti felemelkedést biztosító rendet és tradicionális értékeket fogja megvalósítani, s amely vízió rezonál tradicionális erkölcsi-morális felfogásukkal.

IRODALOM

- BARTHA E. (2009) *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989*. Budapest, L'Harmattan.
- BARTHA E. (2011) *Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan.
- BARTHA E. (2015) Szalai Erzsébet: Koordinátákon kívül. In: BÖCSKEI B. – SEBŐK M. (eds) *50 könyv, amit minden baloldalinak ismernie kell*. Budapest, Noran. pp. 35–40.
- FEISCHMIDT M. – GLÓZER R. – ILYÉS Z. – KASZNÁR V. K. & ZAKARIÁS I. (2014) *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest, L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Központ.
- FEISCHMIDT, M. – HERVIK, P. (2015) Mainstreaming the Extreme: Intersecting Challenges from the Far Right in Europe. *Intersections, East European Journal of Society and Politics*, (1.) 1. <http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/80> [Letöltve: 2017. 01. 16.]
- FERGE Zs. (2010) *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Napvilág, Budapest.
- IGNÁCZ K. – SZABÓ B. (2014) Választási eredmények Budapest történelmi munkásnegyedeiben 1994–2014. *Eszmélet*, 104. pp. 75–98.
- KALB, D. – HALMAI, G. (eds) (2011): *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. New York and Oxford, Berghahn Books.
- KOLOSÍ T. (1987) *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest, Gondolat.
- LUBBERS, M. – GIJSBERTS, M. – SCEEPERS, P. (2002) Extreme Right-Wing Voting in Western Europe. *European Journal of Political Research*, 41/3. pp. 345–378.

- MUDEDE, C. (2007) *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge, Cambridge University Press.
- OESCH, D. (2008) Explaining Workers' Support for Right-Wing Populist Parties in Western Europe: Evidence from Austria, Belgium, France, Norway and Switzerland. *International Political Science Review*, 29/3. pp. 349–373.
- OST, D. (2005) *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca, NY., Cornell University Press.
- PITTAWAY, M. (2012) *The Worker's State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh, Pittsburgh University Press.
- RAINER, M. J. (2011) *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 1956-os Intézet – L'Harmattan.
- RÓNA D. (2016) *A Jobbik-jelenség: A Jobbik Magyarországért Mozgalom térnyerésének okai*. Budapest, Könyv & Kávé Kiadó.
- RÓNA-TAS, Á. (1997) *The Great Surprise of the Small Transformation: The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary*. Ann Arbor, The University of Michigan.
- SOMLAI P. – BOGNÁR V. – TÓTH O. & KABAI I. (2007) *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről*. Budapest, Napvilág.
- SZALAI E. (1986) *Beszélgetések a gazdasági reformról*. Budapest, Pénzügykutató Intézet Kiadványai.
- SZALAI E. (2004) Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. *Kritika*, 33/9. pp. 2–6.
- SZALAI E. (2011) *Koordinátákon kívül: Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum.
- SZELÉNYI I. (1992) *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TAGGART, P. (1995) New Populist Parties in Western Europe. *West European Politics*, 18/1. pp. 34–51.
- TÓTH A. – GRAJCSZJÁR I. (2013) Jobbik: a radikális jobboldal térnyerése Magyarországon. In: P. KRASZTEV – JON VAN TIL (eds): *Tarka Ellenállás. Kézikönyv rebelliseknek és békéseknek*. Budapest, Napvilág Kiadó. pp. 411–457.
- TÓTH A. (2017) Workers as Life-entrepreneurs. Megjelenés előtt in *Intersections: East European Journal of Society and Politics*.